

Tanulmány

Barna Ferenc

Bőségszaru és hadijelvény*

*Concordia a katonacsászárok korának érempropagandájában*¹

Abstract

Concordia, the goddess of unity and harmony, was an important figure in the coinage of the age of soldier Emperors, the period between Severus Alexander's death (235) and Diocletian's accession to the throne (284). The representation of Concordia became especially frequent during the second half of the period, in the reign of Aurelian and Probus, when her military aspect was emphasized. Before this era Concordia was represented with a patera and a cornucopiae, but from Claudius Gothicus and Aurelian ensigns started to be her most frequent attributes. However, these representations can not be seen as entirely new phenomena since their elements had been parts of the coinage system for centuries. The difference might be highlighted by two major aspects: the prevalence of Concordia and the prevalence of her attributes. The article makes an attempt to give an overview of this transformation.

Keywords: Concordia, third century, cornucopiae, ensign

1 Bevezetés: A katonacsászárok korának érempropagandája

A numizmatikai emlékműanyag, az éremverés vizsgálata nagy hagyományokkal rendelkezik az ókori Rómával foglalkozó kutatásban – különösen, mivel az *imperium Romanum*ban a pénzérmék közvetlen fizetőeszköz-funkciójuk mellett az uralkodói propaganda elsődleges jelentőségű hordozóinak is számítottak. Az érmék ábrázolásai és köriratai a császárok által az alattvalók számára hirdetett üzenetek, hírek, értékek és propagandaszólások széles tárházát mutatják be számunkra. Olyan uralkodói üzeneteket, melyek vizsgálata egyben a császári ideológiába, a birodalom vezetői részéről a lakosság (ill. annak egyes meghatározó csoportjai²) felé közvetíteni kívánt eszmeiségbe is bepillantást enged számunkra.

A közelebbi vizsgálatok előtt azonban mindenekelőtt tisztáznunk kell, mely időszakot értjük az alcímben szereplő megnevezés ('a katonacsászárok kora') alatt, vagyis melyek a vizsgálat időbeli keretei. Jelen esetben ezt a Kr. u. 3. század³ középső periódusa, a Severus-dinasztia bukása és a *tetrarchia* korának kezdete közé eső mintegy fél évszázad jelenti, a

* A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A témával kapcsolatos főbb következtetéseket és eredményeket a X. Magyar Ókortudományi Konferencián, 2012. május 25-én Piliscsabán tartott előadásomban is bemutattam. Jelen tanulmány az ottani előadás átdolgozott és bővített változata.

² Tekintetbe véve a korszak viszonyait, ill. azt, hogy az előállított éremmennyiség legnagyobb része közvetlenül a hadsereg zsoldjának kifizetését szolgálta, ez a célcsoport elsősorban a katonaság.

³ A továbbiakban külön megjelölés nélkül minden dátum Kr. u. értendő.

Maximinus Thrax trónra lépésétől (235) Diocletianus uralomra jutásáig (284), ill. Carinus haláláig (285) tartó időintervallumot illetem ezen megnevezéssel. Dolgozatomban ezzel a periódussal kívánok foglalkozni, azonban a téma jellegéből adódóan számos helyen kitekintéssel kell élnem a megelőző évszázadokra is, illetve néhol a vizsgált időszakot követő évtizedek fejleményeit is érintem.

A periódus megítélése az újabb kutatásban több szempontból is vitatott,⁴ a politikai életben megfigyelhető válságjelenségek azonban első látásra is szembetűnőek. Háborúk és polgárháborúk követik egymást, gyakoriak az uralkodóváltások, az *usurpatiók*, a legtöbb császár röpke pár évnyi uralom után erőszakos halállal távozott az élők sorából, s egyetlen dinasztia-alapítási kísérlet sem járt hosszú távú eredménnyel.

Ha azonban a korszak érempropagandáját tekintjük, ott mindennek viszonylag kevés nyomát látjuk. A birodalmi éremverés alapvetően a hagyományos formákat és tendenciákat követi, az érmék hátlapi ábrázolásainak többsége évszázados tradíciókra tekint vissza. Mindez persze korántsem véletlen: a korszak császárai számára az egyik legfontosabb jelszó, propagálandó téma éppen a stabilitás, ill. ennek az ígérete volt. Ezen nincs mit csodálkozni, a császárok legfőbb feladata ugyanis a birodalom külső és belső nyugalmanak biztosítása, saját uralmuk stabilizálása volt. Ennek hirdetésére pedig megfelelt az érempropaganda tradicionális eszköztára: a veretek egyrészt Róma isteneinek ábrázolását hordozták, mely istenek a birodalom rendjének égi védelmezői voltak, másrészt pedig magát az uralkodó személyét hirdették:⁵ az ő

⁴ A korszakra vonatkozóan jó áttekintést ad: Johne 2008a – ebben található egy összegzés a periódus megnevezésével és időbeli körülhatárolásával kapcsolatban, valamint a kutatástörténetről is (Gerhardt 2008: 125-157).

⁵ Az uralkodó személyének propagálása kapcsán kell megemlíteni a római birodalmi ideológiában oly nagy szerepet kapó császárkultuszt is, mellyel a korszakban az Imperium Romanum életének, mindennapjainak legkülönbözőbb területein találkozhatunk. A császárkultusz provinciális szintű központjai a tartományokban, ill. az egyes városokban lévő kultuszhelyek; az uralkodó tiszteletére (pl. trónra lépése vagy a császári utód kinevezése alkalmából, uralkodói jubileumakor, születésnapján, győzelmei kapcsán) rendezett ünnepek; a császárrért és a császárnak bemutatott áldozatok, a *supplicationes*; az uralkodó birodalom szerte megtalálható képmásai – mind-mind a császárkultusz jelentőségét tükrözik az *imperium Romanum* hétköznapijaiban (minderől bővebben: Herklotz 2008: 937-943). Mindez a korszakban már évszázados hagyományokra tekint vissza, hiszen az uralkodó kultikus tisztelete már a *principatus* kezdetétől a birodalmi ideológia szerves részét képezte (a jelenség gyökereit keresve pedig már Caesar istenné avatását sem hagyhatjuk említés nélkül), s az általunk vizsgált periódusban is zavartalanul érvényesült. A császárkultusznak az érempropagandában való megjelenése kapcsán talán elegendő a konzekrált, *divusként* tisztelt császári elődöknek az éremverésben való megjelenését említeni (a leglátványosabb példát erre Traianus Decius veretei szolgáltatják – pl. RIC IV/3 Traianus Decius 77-98), vagy az uralkodó elhunyt családtagjainak hasonló módon történő hirdetését példaként felhozni (így pl. Valerianus elhunyt felesége, az *Augusta* címet soha nem birtokló Mariniana esetében: RIC V/1 Mariniana 1-12). A vizsgált periódusban mindazonáltal jelentős változások is bekövetkeztek az uralkodókultusz területén, melyek az érempropagandában is egyértelműen követhetőek – erről lásd bővebben a 9. lábjegyzetet.

Érdemes továbbá megjegyezni, hogy adott esetben a római pantheon isteneinek az érempropagandában való felbukkanása is a császárkultuszhoz kapcsolódott. Ez figyelhető meg például, midőn az uralkodó egy-egy istennel együtt jelenik meg a veretek előlapján (így pl. RIC V/2 Postumus 254, 256, 258, 260, 267, 269 – minden esetben Hercules mellett; ill. RIC V/2 Carus 99 – Sollal együtt ábrázolva), vagy pedig azon daraboknál, melyeken a császár mellképe isteni attribútumokat hordozva tűnik szemünkbe. Utóbbi megoldás több alkalommal is adható Gallienus esetében: így a császár hol *caduceust* tartva jelenik meg (RIC V/1 Gallienus [Valerianus társuralkodójaként] 107; Gallienus [egyedül uralkodván] 17), hol Mars sisakja látható a fején (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 89), hol pedig – Herculesre utalva – oroszlánbőrt visel (RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 447, 596). Mindezen variánsok az adott isten és az uralkodó közötti különleges kapcsolatot hangsúlyozták, illetve a császárnak az istenhez való hasonlóságát, azonosulását emelték ki – mindezekről bővebben: Herklotz 2008: 943.

sikereinek és személyes pozitív tulajdonságainak, uralkodói erényeinek hírért közvetítették az alattvalók felé – a hadi dicsőséget és az alattvalókról való gondoskodást, a katonai győzelmeiket és az államférfíui előrelátást. Az érempropaganda meglévő eszköztára tehát alapvetően alkalmas volt e korszak igényeinek kielégítésére is, ráadásul a megszokott, sokszor már évszázadok óta alkalmazott eszközök, ábrázolások és formák használata már maga is a dicső múlt sikeres császáraihoz való kötődést, a folyamatosságot és a stabilitást fejezte ki.

Persze, mindemellett voltak változások is. Az egész korszakra jellemző a katonai tematika előtérbe kerülése, a hadi sikerek, s az uralkodók hadvezéri képességeinek hangsúlyozott propagálása⁶ – ami egyáltalán nem meglepő fejlemény. Illetve a vizsgált, 235 és 284 közé eső fél évszázadon belül is vannak eltérések: a korszak első felében még erőteljesebben érvényesül a Severusok hatása,⁷ a kor császárai az utolsó sikeres uralkodócsaládként a Severusokat tekintették mintának politikai propagandájuk, dinasztiaalapítási kísérleteik számára – főleg, mivel e dinasztia időszaka visszatekintve egyre inkább pozitívnak tűnhetett a kortársak számára. A korszak második felére azonban ezen párhuzamok száma csökken, a Gallienust követő, a hadsereg soraiból kiemelkedő uralkodók⁸ inkább saját személyes kiválóságukra, ill. az általuk élvezett isteni támogatásra helyezték a hangsúlyt⁹ – már némiképp a *tetrarchiát* megelőlegezve.¹⁰

2 Concordia és szerepe a korszak éremverésében

A továbbiakban mindezen változásokat egy istenalak példáján keresztül szeretném bemutatni, ez az istenalak pedig Concordia, az egyetértés, összhang perszonifikációja. Concordia egyaránt kifejezi a császári családon belüli egységet, a hadsereg és az azt vezérlő uralkodó közti összhangot, ill. általánosan a birodalmon belüli belső egyetértést, összetartozást.¹¹ Szerepe a római ideológiában régi hagyományokra nyúlik vissza,¹² megjelenítési formái pedig rendkívül változatosak, sokoldalúak.¹³ De nem csupán az ábrázolásmódot, hanem a vonatkozó körirato-

⁶ Ami tetten érhető pl. a Virtusra utaló köriratok nagy számában, az ellenséget letipró császár alakjának újra és újra történő ábrázolásában, az uralkodói győzelmeiket hirdető Victoria, a római hadisten, Mars, a katonai hűséget (is) megtestesítő Fides vagy csupán a jellegzetes római győzelmi jelkép, a trophaeum gyakori megjelenítésében is. Ezeknek persze egyike sem új jelenség az érempropagandában, azonban most sokszor minden korábbinál nagyobb szerepet kapnak az alattvalóknak hirdetett uralkodói üzenetek között.

⁷ Ez érhető tetten az éremverés esetében pl. a császári család tagjainak mellképét Concordiára utaló körirattal mutató veretekenél (a vonatkozó példákat lásd a 72. és a 75. lábjegyzetnél).

⁸ A korszak császáraival kapcsolatban bővebben lásd: Johné 2008b: 583-602, a császári propagandával kapcsolatban pedig: Johné 2008b: 616-632.

⁹ Ebből a szempontból különösen Solt szükséges kiemelni (a korszakban játszott szerepéről: Berrens 2004: 61-138), de a császári propaganda más isteneket is igyekezett az uralkodóhoz kapcsolni a császár comeseként, ill. conservatoraként hirdetve őket (Berrens 2004: 206-212, ill. Herklotz 2008: 944). Az egyre nyíltabb formát öltő uralkodókultusz kapcsán pedig elengedhetetlen megemlíteni a császárok éremverésben is megjelenő (s már a tetrarchia viszonyait megelőlegező) deus et dominus címét – lásd pl. RIC V/1 Aurelianus 305, 306; RIC V/2 Probus 885; Carus 96, 99, 100.

¹⁰ A korszakban egyébként is számos olyan tendencia, kezdeményezés figyelhető meg, melyek csupán később, a tetrarchia idején teljednek ki, elég itt pl. a birodalom irányításának Valerianus és Gallienus közötti (igaz, korábbi mintákat sem nélkülöző) megosztására, a társcsászárok feladatainak területi elkülönítésére, valamint a Gallienus nevéhez kötődő államigazgatási és hadügyi változtatásokra, reformokra gondolni (minderről bővebben: Johné & Hartmann 2008: 1042-1052).

¹¹ A perszonifikációról bővebben lásd: Bernhart 1926: 87.

¹² Hölscher 1990: 492-493.

¹³ A különböző ábrázolásmódokat áttekinti Hölscher 1990: 480-492, ill. Schmidt-Dick 2002: 34-39.

kat szemlélve is különböző megoldásokkal találkozhatunk. Gyakran felbukkan a császárkor éremverésében a *Concordia Augusta* körirat,¹⁴ amely a 'felséges Concordiát' szólítja meg, de egyben az uralkodók már a *principatus* kezdetétől használatos *Augustus* címét idézve egyben a császárhoz is kapcsolja az egyetértés, az összhang gondolatkörét – igaz, ezen túlmenően nem hordoz közelebbi meghatározást. Emellett azonban ismételt adatolható a *Concordia Augusti* típus is,¹⁵ ahol az istennő és az uralkodó kapcsolata már közvetlenebbül kerül propagálásra,¹⁶ ill. a *Concordia Augustorum* olvasat,¹⁷ mely kifejezetten az uralkodódinasztián belüli összetartást (a társascsászárok közötti egyetértést, valamint a császári házaspár tagjai közötti harmóniát) hirdette. Valamint már az 1. sz. végétől, a 2. sz.-tól kezdve megjelentek a katonasághoz kötődő köriratok is: így a *Concordia exercituum* és a *Concordia militum*, melyek a hadseregen belüli egyetértést, összhangot, a sereg és az azt vezénylő császár közötti zavartalan együttműködést propagálták.¹⁸

Concordia a korszakban a viszonylag jelentős, a propagandában meglehetősen állandó szerepet kapó perszónifikációk közé tartozik, bár persze itt is vannak különbségek. A kései Severusok alatt az istennő elsősorban a császári család nőtagjainak nevében készült vereteken tűnik fel, ott meglehetősen gyakran s többször is igen jelentős arányban találkozhatunk vele,¹⁹ azonban olyan vereteken, melyek magát az uralkodó császárt nevezik meg, csak egy-egy elszórt esetben adatolható.²⁰ Ennek folytatásaként a most vizsgálni kívánt korszak első évtizedeiben Concordia csak viszonylag kevés verettípuson tűnik szemünkbe, igaz, azért meglehe-

¹⁴ Ennek a megnevezésnek már Augustus idejében történő megjelenéséről lásd: Hölscher 1990: 493, ill. a későbbi példák közül: RIC I Nero 48, 49; RIC II Domitianus 215 (Domitia nevében verve); Hadrianus 393 (Vibia Sabina nevében).

¹⁵ Pl. RIC I Vitellius 126, 162, 171; RIC II Vespasianus 43, 360, 365 (utóbbi Titus nevében verve), 417, 471, 472, 538, 647 (utóbbi Titus nevében); Titus 167 (Domitianus nevében); Domitianus 215B (Domitia nevében), 217 (Flavia Iulia nevével verve). Az említett példákat követően azonban a későbbiekben nem találkozhatunk a vereteken a teljes, CONCORDIA AVGVSTI formájával (ugyanúgy, ahogy a fentebb, a 15. lábjegyzetben említett típusok után a CONCORDIA AVGVSTA variáns sem adatolható többlet teljes formájában kírva), hanem mindig a CONCORDIA AVG, CONCOR AVG, s ehhez hasonló, rövidített változatok olvashatóak az egyes példányokon.

¹⁶ A Concordia Augusti formához hasonló, genitivusos megoldással találkozhatunk Commodus éremverésében, ahol is a Concordia Commodi olvasat tűnik szemünkbe (RIC III Commodus 198a, 198b, 579, 585, 589), ill. más perszónifikációk esetében az általunk vizsgált perióduson belül is adatolható a császárhoz való szoros kötődést hangsúlyozó genitivusos megnevezés, mely vagy magával a császár nevével kapcsol össze egy-egy perszónifikációt, vagy pedig itt is az Augusti genitivusos formával találkozhatunk. – Az első variáció néhány példája Virtus esetében: RIC V/1 Claudius Gothicus 227; RIC V/2 Probus 13, 145, 287, 288, 312, 810-822; valamint néhány példa a második típusra (szintén Virtusnál): RIC V/1 Gallienus (egyeduralkodóként 91, 330, 331, 539; és RIC V/2 Probus 12, 14, 54-58, 234-243, 304, 803-809. További példák Pax megjelenítésénél: RIC V/1 Gallienus (egyeduralkodóként) 259, 502, 503; Claudius Gothicus 81, 82, 158; Quintillus 26; és RIC V/2 Probus 514-521 (esetenként), 711-715; Carus 103, 104.

¹⁷ Így pl. RIC III M. Aurelius 448-456, 1278-1296, 1308-1316 (mind L. Verus nevében); RIC IV/1 Septimius Severus 255, 330A; Caracalla 152; Geta 134.

¹⁸ Így pl. RIC II Nerva 2, 3, 14, 15, 26, 27; Hadrianus 581; RIC III Antoninus Pius 600, 657, 678; RIC IV/1 Septimius Severus 108, 502 a-b.

¹⁹ Nem csupán a császárnék (Iulia Paula, Aquilia Severa és Annia Faustina, valamint Sallustia Orbiana), hanem a császári anyák és nagyanyák (Iulia Mamaea és Iulia Maesa) esetében is igazolható az istennő felbukkanása (Iulia Soemias esetében viszont a RIC-ben nem szerepel Concordiához köthető verettípus). – Néhány példa a vonatkozó, a császári család nőtagjainak nevében készült veretek közül: RIC IV/2 Elagabalus 210-216 és 380-387 (Iulia Paula nevében), 225-228, 389-395 (Aquilia Severa nevében), 232, 233, 399 (Annia Faustina nevében), 277 (Iulia Maesa). Valamint Severus Alexander idejéből: RIC IV/2 Severus Alexander 319-321, 655-658 (Orbiana nevében), 329, 330, 367 (Iulia Mamaea).

²⁰ Így Elagabalusnál RIC IV/2 Elagabalus 60, 187 (a Concordiára utaló körirat mellett mindkét esetben hadijelvények csoportja kerül ábrázolásra) és Severus Alexandernél RIC IV/2 Severus Alexander 275, 276, 551.

tős rendszerességgel. A későbbiekben azonban előfordulási gyakorisága és az éremverésben betöltött szerepe is emelkedik, a korszak második felében egyre nagyobb teret kap a császári üzenetek között. Különösen igaz ez Aurelianus időszakára, mely császár propagandájának egyik leghangsúlyosabb motívumává tette az egyetértés isteni megszemélyesítőjét.²¹ A tendencia pedig Aurelianus utódai alatt is folytatódik, így Tacitus és Florianus, majd pedig kiváltképp Probus éremverésében szintén nagy szerepet kap az istennő. Mindezen változásokat nyomom követhetjük az **I-IV. táblázatokon**, a folytatásban pedig tekintsük át Concordia különböző ábrázolási formáit.

3 Az ábrázolás típusai

3.1 Paterával és bőségszaruval

Az egyik leggyakoribb típus az, amikor Concordia ülve jelenik meg, *sellán* vagy támlás trónszéken (utóbbit lásd: **1. kép**), *tunicát* és *pallát* viselve, fején diadémmal. Jobbjában *paterát* tart, baljában pedig bőségszaru látható (**2. kép**). E forma gyakori változata, amikor az istennő kezében nem egyszerű bőségszaru figyelhető meg, hanem egy megduplázott, kettős *cornucopiae* (**3. kép**) – ez utóbbi Concordia jellemző, meglehetősen sokszor felbukkanó attribútuma.²² Az ábrázolás egyáltalán nem számít újnak, már Nerótól kezdve²³ (**4. kép**) ismételt adathozható a birodalmi éremverésben,²⁴ a Severusok alatt pedig az istennő megjelenítésének egyik leggyakoribb módjává válik – főként a kettős bőségszaruval ábrázolt variáns.²⁵ Ezen tendencia folytatásaként a vizsgált korszak első felében szintén sokszor találkozhatunk a típusal,²⁶ a későbbiekben viszont egyre ritkábbá válik,²⁷ a Gallienus halálát követő évtizedekben pedig gyakorlatilag eltűnik,²⁸ kiszorítják Concordia más ábrázolási variációi.

²¹ Ez egyrészt összekapcsolható Aurelianusnak a birodalom egységesítéséhez vezető sikeres hadjárataival, azok eredményeinek hirdetésével, másrészt pedig a Severinához kötődő vereteken is kiemelt szerepet kap az istennő.

²² Schmidt-Dick 2002: 35.

²³ Így RIC I Nero 48, 50.

²⁴ Így pl. RIC II Vespasianus 43, 360, 365, 372 (az utóbbi kettő Titus nevében verve), 538; Titus 112, 124, 166, 167 (az utóbbi kettő Domitianus nevében verve); Traianus 823 (DIVVS CLAUDIVS körirattal); RIC III M. Aurelius 254.

²⁵ Így egyszeres bőségszaruval: RIC IV/2 Elagabalus 210, 383 (mindkettő Iulia Paula nevében verve, az istennő előtt egy csillag). Kettős cornucopiaeval pedig: RIC IV/1 Septimius Severus 637 (Iulia Domna nevében verve), illetve Caracalla 111, 116, 183, 360, 364, 370, 580 (az utóbbi négy Plautilla nevében). Továbbá: RIC IV/2 Elagabalus 216, 381, 382, 384, 385 (mind Iulia Paula nevében, az istennő előtt több esetben egy csillag); Severus Alexander 319, 320, 321, 655, 656 (mind Orbiana nevében).

²⁶ Így kettős bőségszarut tartva: RIC IV/2 Balbinus 1, 22, 23 (a RIC-ben azonban egyik alkalommal sincs jelezve a kettős cornucopiae); Pupienus 1, 20, 21; RIC IV/3 III. Gordianus 35, 41, 49, 52, 64, 65, 75, 249, 252, 253 (az utóbbi három Sabinia Tranquillina nevében verve), 268, 278, 287, 288 a-c, 340 (az utóbbi Sabinia Tranquillina nevében). Továbbá RIC IV/3 Philippus Arabs 119 a, 119 b, 125 a, 125 b, 125 c, 203 a-g (mind Otaclia Severa nevében); Pacatianus 1; Traianus Decius 72, 133 (mindkettő Herennia Etruscilla nevében). RIC IV/3 Trebonianus Gallus 7, 52, 53, 106 a, 106 b (az istennő előtt olykor egy csillag is feltűnik), 144, 145, 168, 169, 250 a, 250 b (az utóbbi hat típus Volusianus nevében – az istennő előtt olykor egy csillag), Aemilianus 64 (Cornelia Supera nevében).

²⁷ Előfordulásai: RIC V/1 Valerianus 79, 191; Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 375, 376; Salonina (Gallienus egyedüli uralkodása alatt) 71, 72.

²⁸ RIC V/1 Aurelianus 155, 163, 164, 165.

Azon verzió felbukkanása, ahol nem kettős, hanem csupán egyszeres bőségszaru látható az istennő kezében,²⁹ némileg kiegyenlítettebb. Azonban erre a típusra is igaz, hogy miközben Aurelianus és Probus idején Concordia más megjelenítési formái rendkívül gyakoriak lesznek,³⁰ ez a változat visszaszorul, marginálissá válik.

Az attribútumként megjelenő *paterát*, illetve a bőségszarut tekintve egyik sem számít Concordia kizárólagos jellegzetességének, mindkettő meglehetősen általánosan felbukkan különböző istennők, perszonifikációk ábrázolása során.³¹ Együttes megjelenésük az ülő istennő kezében viszont feltűnően gyakori a császárnék nevében készült vereteken – az egyetértés perszonifikációjának trónon ülő alakja jól kifejezhette, hangsúlyozhatta a császárnék méltóságát és szerepét.³² A típus visszaszorulásában több tényező is szerepet játszhatott: egyrészt a korszak éremverésében általánosan megfigyelhető a katonai tematika hangsúlyosabbá válása, s így Concordia kapcsán is inkább a hadsereghez közvetlenebbül kötődő aspektusok kerülnek előtérbe ezzel, az összetartás gondolatát inkább általánosságban hirdető típussal szemben. Másrészt pedig azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Gallienust követő császárok többsége esetében nincs ismert uralkodói hitves, így az elsősorban a császárnéi éremverésben domináns formák visszaszorulása ezzel is kapcsolatba hozható.

A köriratok tekintetében egyaránt előfordulnak a *Concordia Augustorum*, *Concordia Augusta* jellegű változatok,³³ illetve a hadsereghez kötődő variánsok (*Concordia militum*, *Concordia exercituum*, *Concordia legionum*) képviselői. Utóbbi ábrázolás-körirat kombináció a megelőző évtizedekben nem volt adatolható,³⁴ III. Gordianustól kezdve azonban ismételten felbukkan az éremverésben.³⁵

Hasonló tendenciákkal találkozunk azon vereteken is, melyek az egyetértés perszonifikációját állva, balra fordulva ábrázolják: Concordia ez alkalommal is *tunicát* és *pallát* visel, fején egy diadém, jobb kezében *paterát*, a balban pedig egy bőségszarut tart (**6. kép**). A típus kevésbé egyénített – mind az istennő fellépése, mind pedig attribútumai meglehetősen konvencionálisnak, sablonosnak számítanak a perszonifikáció-ábrázolások között. Az 1. sz.-ban

²⁹ A korszakban: RIC IV/3 III. Gordianus 48, 180 (olykor kettős bőségszaruval), 244 (Volusianus hátlapjával készült hibrid veret); Philippus Arabs 109 (hibrid veret Otacilia Severa hátlapjával), 143, 204 (mindkettő Otacilia Severa nevében), 241 (Philippus iunior nevében); Traianus Decius 132 (Herennia Etruscilla nevében) és Aemilianus 56 (kétes hitelességű). A későbbiekben: RIC V/1 Valerianus 236; Gallienus (egyedül uralkodván) 471, 562; Salonina (Gallienus egyedüli uralkodása alatt) 2, 34; Severina 1; illetve RIC V/2 Carus családja 227 (Carinus), 348 (Magnia Urbica).

³⁰ Lásd a későbbiekben az istennő hadijelvényekkel megjelenő ábrázolási formáit.

³¹ Így a bőségszarut lásd: Schmidt-Dick 2002: 145-146, a *paterát* pedig: Schmidt-Dick 2002: 155-156.

³² Hölscher 1990: 496.

³³ Így pl. CONCORDIA AVG (ill. CONCORDIA AVG S C): RIC IV/3 III. Gordianus 35, 41, 52, 64; Traianus Decius 132 (Herennia Etruscilla nevében), valamint RIC V/1 Salonina (Gallienus egyedüli uralkodása alatt) 72; Aurelianus 155, 163, 164, 165. Továbbá CONCOR AVG: RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodván) 471, 562; Salonina (Gallienus egyedüli uralkodása alatt) 71. CONCORDIA AVGG (valamint CONCORDIA AVGG S C): RIC IV/2 Balbinus 1, 22, 2; Pupienus 1, 20, 21; RIC IV/3 Philippus Arabs 119 a-b, 125 a-c, 203 a-g (Otacilia Severa nevében), 241 (Philippus iunior nevében); Trebonianus Gallus 7, 52, 53, 144, 145, 168, 169 (az utóbbi négy Volusianus nevében); ill. RIC V/1 Valerianus 79.

³⁴ Bár külön-külön mind az ábrázolás, mind pedig a körirat is nagy hagyományokkal rendelkezik.

³⁵ Így a Concordia militum olvasat: RIC IV/3 III. Gordianus 49, 65, 75, 219A, 288 a-c; Pacatianus 1. Concordia exercituum variáns: RIC V/1 Valerianus 191; a Concordia legionum verzió megjelenései pedig: RIC V/1 Valerianus 236, Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 376. – Mindemellett a Salonina nevet viselő, Rómában gyártott érmék némelyikén (így pl. 5. kép) a Concordia aeterna kifejezés is felbukkan (CONCORD AET), ami az örökkévalóság képzetével kapcsolja össze az egyetértés fogalmkörét (lásd: RIC V/1 Salonina [Gallienus egyedüli uralkodása alatt] 2, 34).

még Fidesre, ill. Fortunára utaló körirattal jelentkezik,³⁶ a 2. századtól viszont már ismételtlen Concordiát jeleníti meg.³⁷ Ez alkalommal is feltűnik a kezében nem egyszeres, hanem kettős bőségszarut tartó variáció, immár tipikusan Concordiára jellemző változatként.³⁸ E formák ismételtlen felbukkannak a katonacsászárok időszakában is,³⁹ igaz, ritkábban, mint az istennő azonos attribútumokat viselő, de ülő helyzetű ábrázolásai. A legtöbb megjelenés Valerianus családjának uralkodásához köthető (**8. kép**), az ezt követő periódusban viszont rendkívül ritkává válik ez a képtípus. Feltűnő továbbá, hogy míg a 2. században elsősorban a császári család nőtagjaihoz kötődött az istennő ily' módon történő ábrázolása, a vizsgált korszakban megfordul a tendencia: a típus előfordulása egyszer sem adathozható a császárnék nevét hordozó érmeanyagban. Helyét ott az istennő – az előzőekben bemutatott – ülő ábrázolásai vették át.

A köriratokat illetően mindegyik fő variáció előfordul: a *Concordia Augusta*⁴⁰ olvasat mellett találkozhatunk a császári családon belüli egyetértést hirdető *Concordia Augustorum* jellegű köriratokkal,⁴¹ illetve a hadsereg egységét és az uralkodóval való összhangját propagáló *Concordia militum*,⁴² ill. *Concordia exercitus*⁴³ változatokkal is.

Mindezek mellett a 3. sz.-ban felbukkan néhány olyan veret is, melyeken az istennő az eddig megismert módon, azaz állva vagy ülve, *paterát* és bőségszarut tartva figyelhető meg, ez alkalommal azonban egy oltár is látható mellette – vagyis itt áldozati jelenetben szerepel. Concordia ezen ábrázolási variánsai néhány az 1. sz.-ra, ill. a 2. sz. elejére datálható példát követően⁴⁴ a 3. sz.-ban, a kései Severusok⁴⁵ és a katonacsászárok⁴⁶ idejében jelentkeznek ismét (**9., 10. és 11. kép**), azonban megjelenésük mindvégig szórványos, szerepük marginális marad. A kor alapvető hangsúlyeltolódása ugyanis nem ez irányba, hanem a hadakozáshoz köthető attribútumok felé mutat.

³⁶ Fides kapcsán lásd: Schmidt-Dick 2002: 53, Fortunával kapcsolatban pedig: Schmidt-Dick 2002: 57.

³⁷ Schmidt-Dick 2002: 34, ill. pl. RIC III Antoninus Pius 1075 (Faustina I. nevében verve), 496, 1368, 1390 (mindhárom Faustina II. nevében). – A 2. sz.-ban emellett találkozhatunk olyan variánssal is, ahol az istennő bal keze alatt egy oszlop látható (7. kép), így pl. RIC II Hadrianus 390 (Vibia Sabina nevében).

³⁸ Így pl. RIC III M. Aurelius 760, 1733 (mindkettő Lucilla nevében verve), 1625 (Faustina II. nevében).

³⁹ Így kettős bőségszarúval: RIC IV/3 Trebonianus Gallus 19A, 51, 105 a-b, ill. 143, 167, 249 a-c (az utóbbi típusok Volusianus nevében). Továbbá RIC V/1 Valerianus 80, 81, 82, 154, 155; Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 209 (Concordia olykor egyszeres bőségszarut tartva), 253, 265; Gallienus (egyedül uralkodván) 563; RIC V/2 Probus 658, 659, 660, 661, 662. Egyszeres cornucopiaival pedig: RIC IV/3 III. Gordianus 32; RIC V/1 Valerianus 237; Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 70, 71, 130, 132 (olykor kettős bőségszarúval), 207, 377, 378, 379; Gallienus (egyedül uralkodván) 8, 27; ill. RIC V/2 Tacitus 61, 62.

⁴⁰ Így RIC V/1 Gallienus (egyedül uralkodván) 8, 27, 563; RIC V/2 Probus 658-662; Tetricus 62.

⁴¹ Így RIC IV/3 Trebonianus Gallus 19A, 51, 105 a-b, 143, 167, 249 a-c (utóbbi három Volusianus nevében); RIC V/1 Valerianus 80, 154; Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 130, 207.

⁴² RIC V/1 Valerianus 237; Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 71, 377-379.

⁴³ RIC V/1 Valerianus 81, 82, 155; Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 70, 132, 209, 253, 265.

⁴⁴ Schmidt-Dick 2002, 38. – Pl. RIC I Vitellius 126, 161, 170; RIC II Vespasianus 416, 417, 470; Traianus 2, 12, 31, 33, 55. (Schmidt-Dick ezt az ábrázolás-típust jelzi a RIC II Vespasianus 421 esetében is, ott azonban két összekulcsolódó, caduceust és két palmaágat tartó kéz ábrázolása szerepel Fidesre utaló körirattal.)

⁴⁵ Így az álló, bal fele forduló Concordia paterával és kettős bőségszarúval, előtte oltárral (és olykor egy csillaggal): RIC IV/2 Elagabalus 225-227, 389-394 (mind Aquilia Severa nevében).

⁴⁶ Így egyszeres bőségszarúval, állva: RIC IV/3 III. Gordianus 176, 178, 208; RIC V/1 Valerianus 233, 234, 235; Aurelianus 24, 105; ülve: RIC IV/3 Philippus Arabs 110, 126, 129 (utóbbi kettő Otacilia Severa nevében); Trebonianus Gallus 146, 170 (mindkettő Volusianus nevében). Az istennő áll, kettős bőségszarut tart: RIC V/1 Quintillus 13, 14, 38.

3.2 Hadijelvény(ek)et tartva

A vizsgált periódus második felében ugyanis egyre többször bukkannak fel olyan attribútumok, melyek a hadakozáshoz, a katonai szférához kapcsolják a Concordia által megjelenített fogalomkör. Ami persze szinte természetesnek is tekinthető, hiszen az ismétlődő *usurpatiók*, polgárháborúk és az ezeket kísérő császárgyilkosságok közepette a hadsereg egységének és az uralkodóhoz való hűségének propagálása alapvető fontossággal bírt.⁴⁷ Az egyetértés és az összhang gondolatkörének a katonasághoz kötődő értelmezését mutatja mindenekelőtt a hadijelvények, *signumok* rendszeres felbukkanása az istennő attribútumai között, de néha *trophaeumokkal*⁴⁸ is találkozhatunk. Mindez persze egyáltalán nem újdonság, hiszen hadijelvények már a 2. század óta felbukkannak az istennőhöz kapcsolódóan, s a hadakozáshoz, a katonasághoz kötődő köriratok is már régóta használatosak⁴⁹ – most azonban megváltoznak az arányok.

Ennek megfelelően Concordia egyik leggyakoribb megjelenítési formáját az a variáns képezi a korszakban, midőn az istennő állva kerül ábrázolásra, szokásos öltözetében: vagyis *tunicát* és *pallát* viselve, fején diadémmal – azonban ezúttal mindkét kezében egy-egy hadijelvényt⁵⁰ tart. Ez a változat egyáltalán nem csupán az egyetértés perszonifikációjához kapcsolódóan adatható a korszakban, hanem éppen ellenkezőleg – teljesen megegyezik Fides egyik szokásos megjelenítési formájával,⁵¹ attól csak a körirat révén lehet elkülöníteni.⁵² Mindenesetre a típus nem új: Hadrianustól Septimius Severusig ismételt felbukkan az éremverésben Concordiára utaló körirattal is,⁵³ majd mintegy fél évszázadra eltűnik, hogy azután Valerianus idején kapjon újból szerepet.⁵⁴ Ezt követően pedig aránya egyre növekszik, Aurelianus (12. és 13. kép), valamint Probus (14. kép) idején pedig egyenesen Concordia egyik leg-

⁴⁷ Mindez a propaganda persze nem kizárólag Concordia alakjában öltött testet, hanem a hűséget hirdető Fides, a császár vitézségét hangsúlyozó Virtus, illetve az uralkodói előrelátást hirdető, de a korszakban olykor Fideshez köthető attribútumokkal megjelenő Providentia is nagy szerepet kapott benne – utóbbiról bővebben lásd a későbbiekben.

⁴⁸ RIC V/1 Quintillus 11, 12 – igaz, a RIC kérdőjellel közli az istennő kezében tartott tárgyak trophaeumként való azonosítását.

⁴⁹ Így elsőként az (egyébként unikális jellegű) CONCORDIA PRAETORIANORVM körirat már a Kr. u. 68-69-es polgárháború alatt megjelenik (RIC I polgárháború, 118; ill. Vitellius 19), majd Nerva korától a CONCORDIA EXERCITVVM, Commodus idejétől pedig a Concordia militum típus (egyelőre CONC MIL rövidítésben) is adatható. Példák a Concordia exercituum olvasatra: RIC II Nerva 2, 3, 14, 15, 26, 27, 53-55, 69, 70, 79-81, 95-97; Hadrianus 581; RIC III Antoninus Pius 600, 657. A Concordia militum pedig pl. megtalálható: RIC III Commodus 107 a, 126, 127, 457, 459 c-d, 465.

⁵⁰ A korszakban elsősorban signumokat, bár a megelőző periódusban legiós aquila is felbukkan Concordia esetében: így pl. RIC II Hadrianus 581, 1086 (Antoninus Pius nevében); RIC IV/1 Didius Iulianus 1, 5, 11. Továbbá más perszonifikációk kapcsán a vexillum is megjelenik az éremverésen – így pl. Fides kezében (RIC IV/2 Severus Alexander 194, 231; ill. RIC IV/3 Philippus Arabs 61) vagy Victoria kapcsán (RIC IV/1 Septimius Severus 803, 805, 809, 812).

⁵¹ Így pl. RIC IV/2 Maximinus Thrax 7A, 18A, 43-45, 78-80; RIC IV/3 III. Gordianus 209; Philipus Arabs 32 a-b, 34 a-b, 172 a-c. Valamint korábban: RIC III Antoninus Pius 21, 33, 266, 943; RIC IV/2 Severus Alexander 139, 429, 430, 552-554.

⁵² Concordiáról lásd: Schmidt-Dick 2002: 35-36, Fides kapcsán pedig: Schmidt-Dick 2002: 54-55.

⁵³ A fentebb, a 35. lábjegyzetben már idézett darabok mellett előfordul még pl. RIC III M. Aurelius 987; Commodus 107, 126, 457, 459 c-d, 465; RIC IV/1 Septimius Severus 108, 502 a-b.

⁵⁴ Így RIC V/1 Valerianus 238, 239; Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 72; Claudius Gothicus 3; Quintillus 10, 47 (ill. a RIC-ben szerepel még egy Volusianus előlapjával, de Valerianus hátlapjával készített változat is: RIC IV/3 Trebonianus Gallus 213).

gyakoribb ábrázolási módjává válik.⁵⁵ A vonatkozó körirat mindig az istennő katonai aspektusát hirdeti: kizárólag a *Concordia militum*, *Concordia exercitus* és a *Concordia legionum*⁵⁶ típus képviselőivel találkozhatunk.

Egy további típus szinte teljesen megegyezik ezzel a változattal, az egyetlen különbség, hogy az álló istennő csak jobbában tart hadijelvényt, baljában bőségszaru látható (**15. és 16. kép**). Ez a variáció a korszakot megelőzően nem adatolható Concordiára utaló körirattal, Claudius Gothicus, Quintillus és Aurelianus éremverésében azonban többször is felbukkan.⁵⁷ A mintát itt is Fides szolgáltatta – a hűség és a megbízhatóság isteni megtestesítője Commodus és III. Gordianus idejében (**17. kép**) is felbukkan ily' módon ábrázolva.⁵⁸ A kapcsolatot pedig csak jobban kiemeli, hogy az előző típushoz hasonlóan a körirat ennél is mindig a hadsereghez való kapcsolatra utal.⁵⁹

Szintén ugyanehhez a képzetkörhöz kötődik azon ábrázolás, melyen két álló Concordia jelenik meg, amint hadijelvényeket tartanak (**18. és 19. kép**): két oldalon egyet-egyét, középtől pedig egy harmadik *signum* látható, melyet sokszor közösen tart a két alak. Ezen forma Aurelianus mediolanumi és ticinumi veretein jelentkezik,⁶⁰ a körirat pedig minden esetben a *Concordia militum* változatot képviseli. A típus egyedi, nincsenek rá korábbi példák, ill. folytatása is elmarad – a későbbiekben is hiányoznak a pontos párhuzamok, jöllehet a *tetrarchia* korai szakaszának éremverésében adatolható néhány veret, ahol több Concordia alakja tűnik fel.⁶¹ A forma tehát Aurelianus propagandájának újítása, amely azonban nem tudott tartósan meggyökeresedni az éremverésben.⁶²

De egyéb típusok is ismertek, melyeken Concordia hadijelvényekkel együtt bukkan fel. Az egyiknél az istennő ül, s így tart a két kezében egy-egy *signumot* (**20. és 21. kép**);⁶³ máskor pedig állva jelenik meg, mellette kétoldalt két-két, vagyis összesen négy hadijelvény (**22.**

⁵⁵ RIC V/1 Aurelianus 86, 102, 117, 168, 169, 192, 193; Severina 2, 4, 8, 11-13, 18, 20; Florianus 6, 58, 59. RIC V/2 Probus 313, 329, 330, 464, 465, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 531, 532, 533, 534, 535, 649.

⁵⁶ Utóbbi olvasatot lásd: RIC V/1 Aurelianus 86, 102, 117, 168, 169.

⁵⁷ RIC V/1 Claudius Gothicus 25, 140, 141, 142; Quintillus 1, 45, 46, 48; Aurelianus 101, 191.

⁵⁸ Schmidt-Dick 2002: 53. – RIC III Commodus 233, 626 (utóbbi – melynél a körirat nem ad támpontot az ábrázolás meghatározásához – a RIC-ben még nincs Fidesként azonosítva, Schmidt-Dick viszont már besorolja Fides ezen megjelenési formájához); ill. RIC IV/3 III. Gordianus 183.

⁵⁹ A *Concordia exercitus* és a *Concordia legionum* típusba tartozó olvasatokkal találkozunk.

⁶⁰ RIC V/1 Aurelianus 107, 167, 198, 199, 200, 201, 202, 203 (utóbbi esetben az egyik *Concordia* bőségszarut tart).

⁶¹ Így RIC V/2 Diocletianus 17, Maximianus 354, 355, I. Constantius 628, Galerius 678 – mindegyik típus Lugdunumból származik, a körirat a CONCORDIA AVGG formát mutatja, az egyetértés perszifikációja pedig bőségszaruval jelenik meg: tehát míg Aurelianus esetében az istennő hadakozáshoz kötődő aspektusa volt a domináns, itt a társcsászárok közötti egyetértés a hangsúlyos üzenet. Egy további példány ismert Carausius éremveréséből, ahol a két *Concordia* között egy hadijelvény látható (RIC V/2 Carausius 601). Ez alkalommal a körirattól csak egy CORD töredék olvasható a RIC adatai alapján (lásd még: Hölscher 1990: 487).

⁶² Párhuzamként említhetőek azok a veretek, ahol Victoria, a győzelem istennője jelenik meg több alakban is egy-egy hátlapon. A több (kettő vagy három) Victoriát együtt ábrázoló jelenetek a római érempropaganda bevett eszközkészletébe tartoztak (pl. RIC IV/1 Septimius Severus 796, 808, 818; Caracalla 465) s a vonatkozó típusok a vizsgált korszakban is igazolhatóak. Így van, hogy két Victoria jelenik meg (pl. RIC V/1 Valerianus 294-296; Claudius Gothicus 195, 226; RIC V/2 Probus 799, 800, 875-876), míg máskor három példányban tűnik fel az istennő (pl. RIC V/1 Gallienus [egyedül uralkodván] 294, 295, 302, 311, 450, ill. kicsivel később: RIC V/2 Carausius 530).

⁶³ RIC V/1 Aurelianus 25, 87, 88, 106, 166, 194, 195, 196, 197, 214.

kép).⁶⁴ Ez utóbbi megoldás már régóta ismert, még ha nem is teljesen ebben a formában: a Severus-dinasztia érempropagandájában ismételt találkozhatunk olyan veretekkel,⁶⁵ melyeken a perszonifikált egyetértés hadijelvények csoportjától körbevve áll – igaz, ezen esetben nem négy, hanem hat hadijelvény látható és az istennő emellett egy *sceptrumot* is tart a kezében (**23. kép**), de az ábrázolás alapsémája megegyezik. Ezzel szemben viszont Concordia ülő, hadijelvényeket tartó megformálása Aurelianus előtt nem adatolható. Igaz, Fidesre utaló körirattal Severus Alexander (illetve némileg más formában már Elagabalus) veretein már jelentkezik a típus (**24. kép**),⁶⁶ vagyis a Concordia esetében előzmény nélkülinek tűnő megoldás most is Fides ábrázolási hagyományaihoz kapcsolódik.

A vizsgált korszakban mindkét ábrázolásmód Aurelianus éremverésén jelentkezik, mikor is Concordia – s főként az istennő hadakozáshoz kötődő aspektusai – kiváltképpen nagy szerepet kap(nak) az érempropagandában – ennek megfelelően a köriratokon mindig a *Concordia militum*, ill. a *Concordia legionum* olvasatok variánsaival találkozhatunk.

Concordia katonai aspektusait tárgyalva érdemes még kiemelni egy további ábrázolási módot, amely szintén Aurelianus uralkodása alatt jelentkezik, de az őt követő uralkodók idejében is folytatásra talál. Ezen veretek hátlapján két alak tűnik fel: az egyik Sol, a sugárkoronás, a válláról lelógó köpenytől eltekintve mezítelen Napisten, aki jobbját üdvözlésre emeli, baljában pedig *globust* tart. A másik egy hosszú ruhát viselő, álló nőalak, mindkét kezében egy-egy hadijelvényel – vagyis megformálása teljesen megegyezik a Fides, ill. Concordia esetében fentebb ismertetettel (**25. kép**). A típus Aurelianus alatt *Providentia deorum* olvasattal jelentkezik,⁶⁷ de előállítására nem ért véget a császár halálával, hanem – elsősorban a serdiciai (kisebb mérték a galliai) verdében – Tacitus és Florianus idejében⁶⁸ is igazolható (**26. kép**), Probus alatt pedig már Concordiát megnevező köriratokkal is verték⁶⁹ (**27. kép**) – bár emellett tovább adatolható a Providentiára utaló olvasat is (**28. kép**).⁷⁰

E típusnál tehát – mint a korban Concordia több más megjelenítési formája esetében is – ismét tetten érhetjük az egyetértés és a hűség perszonifikációja közti szoros kapcsolatot, melyhez ráadásul itt még Providentia, az isteni előrelátás, gondoskodás képze⁷¹ is kapcsolódik.

3.3 *Concordia az uralkodóval együtt – a császári pár megjelenítése*

Azonban nem csupán Concordiának a hadsereghez való kötődése kelti fel figyelmünket ezen évtizedek során, hanem a császár személyével való összekapcsolódása is. Az egyáltalán nem

⁶⁴ RIC V/1 Aurelianus 10, 11, 103, 104.

⁶⁵ RIC IV/1 Septimius Severus 256; Geta 135, 141.

⁶⁶ Lásd: Schmidt-Dick 2002: 55, ill. RIC IV/B Severus Alexander 193 – Elagabalus esetében Fides egyik kezében egy legiós sas látható, illetve egy további hadijelvény tűnik fel az istennő mellett: RIC IV/2 Elagabalus 66, 67, 68, 69, 70, 71, 345, 346, 347.

⁶⁷ RIC V/1 Aurelianus 19, 152, 153, 189, 256, 284, 285; Severina 9, 10.

⁶⁸ RIC V/1 Tacitus 52, 53, 195, 196, 197, 198 (ez esetben csak egy hadijelvényel); Florianus 110, 111, 112, 113.

⁶⁹ RIC V/2 Probus 23, 323, 324, 343, 344 – mindezek között ráadásul ugyanúgy előfordul a hadakozáshoz kapcsolódó CONCORD MILIT körirat (Lugdunumban), mint a CONCORD AVG, ill. a CONCORDIA AVG variáció (Ticinumban, ahol Aurelianus, ill. Severina óta most először bukkan fel ismét ez a kétalakos kompozíció).

⁷⁰ RIC V/2 Probus 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850 – a körirat – mint általában – a PROVIDEN DEOR rövidített formában szerepel.

⁷¹ A perszonifikációról lásd: Bernhart 1926: 97-98.

új jelenség, hogy az uralkodó (és családja) feltűnik a Concordiára utaló körirattal ellátott vereteken: régóta használatos mind az a forma, amikor csupán az uralkodócsalád tagjainak mellképe (**29. kép**) jelenik meg,⁷² mind pedig az, amikor teljes alakban kerülnek ábrázolásra a császári család tagjai.⁷³ Utóbbi típusban gyakori a *dextrarum iunctio*, a kézfogás ábrázolása, hiszen ezen mozdulat az egyetértés, az összhang egyik legkifejezőbb szimbóluma, ami a római éremverésben is nagy hagyományokkal rendelkezik. Gyakori jelenség a császár és a császárné kézfogásának ábrázolása,⁷⁴ amely a császári család egységét, harmóniáját hirdette s különösen az uralkodói esküvőkhöz kapcsolódóan kapott nagy szerepet a propagandában.

Mindez a korszakban is folytatásra talált – nem kis mértékben éppen a Severusok propagandáját követve. Így mind a császári család tagjainak mellképe,⁷⁵ mind pedig az uralkodópár egész alakos ábrázolása megjelenik.⁷⁶ Ez esetben általában a császár, illetve egy különösebb ismertetőjegyek nélküli, *tunicát* és *pallát* viselő nőalak látható a vereten, amint egymás kezét fogják. Ez a kompozíció a későbbiekben azonban olyan uralkodók esetében is felbukkan (így Tacitus, Florianus, Probus), akiknek esetleges családjáról, feleségéről gyakorlatilag semmit sem tudunk,⁷⁷ azok egyáltalán nem jelennek meg az érempropagandában – így ekkor vélhetően nem a császári hitves, hanem maga az egyetértés perszónifikációja került ábrázolásra a jelenetben⁷⁸ (**31. és 32. kép**). Mindez persze további problémákat vet fel, hiszen így felmerül a kérdés, hogy Aurelianus esetében vajon mikor van szó a császárné, Severina, s mikor az istennő, Concordia megjelenítéséről.⁷⁹ A RIC a fentebb már említett, Sol mellképével történő ábrá-

⁷² Így pl. a Severusok korában: RIC IV/1 Septimius Severus 522; Caracalla 36, 52, 59 a-c, 125; Geta 7.

⁷³ Így a császári testvérek együttes megjelenése a Severusok érempropagandáján: RIC IV/1 Septimius Severus 255, 330A; Caracalla 61, 152; Geta 134, 164, 165. Valamint ezt megelőzően M. Aurelius és L. Verus együttes ábrázolása például: RIC III M. Aurelius 448-456, 470-474, 795-803, 823-832, 1278-1296, 1308-1316 (utóbbi két csoport L. Verus nevében) – minderről bővebben: Schmidt-Dick 2011: 253-255.

⁷⁴ Pl. RIC III Antoninus Pius 381 (Diva Faustina nevével verve), 601; RIC IV/1 Caracalla 60, 123, 124, 361, 365 (utóbbi kettő Plautilla nevében). RIC IV/2 Elagabalus 214, 215, 386 (mindhárom Iulia Paula számára), 228, 395 (mindkettő Aquilia Severa nevében), 232, 233, 399 (mind Annia Faustina nevében). RIC IV/2 Severus Alexander 657, 658 (mindkettő Orbiana nevében) – Schmidt-Dicknél (Schmidt-Dick 2011: 257) szerepel egy RIC 577-es számú veret is Orbiana nevében, ezt azonban a katalógusban nem találtam. A vonatkozó ábrázolási típusokról bővebben: Schmidt-Dick 2011: 255-258 (a megfelelő ábrázolások nem csak Concordiát megnevező körirattal jelentkeznek).

⁷⁵ RIC IV/3 Philippus Arabs 222, 261 (mindkettő Philippus iunior előlapi ábrázolásával); Traianus Decius 31, 131. RIC V/1 Valerianus, Gallienus, Salonina és az ifjabb Valerianus közösen 1.

⁷⁶ Így pl. RIC IV/3 III. Gordianus 250, 341 a-c (mindegyik Sabinia Tranquillina nevében), Aemilianus 33 (Cornelia Supera nevében). RIC V/1 Salonina (Gallienus társuralkodóként) 63. Valamint a két társcsászár, apa és fia alakja: RIC V/1 Valerianus 280, 281. Aurelianus éremverésében különösen gyakorivá válik az uralkodó és felesége kézfogását bemutató jelenet ábrázolása, valamint feltűnik egy olyan variáns is (RIC V/1 Aurelianus 75, 76, 79, 80, 81, 82), mely esetben a két álló alak felett Sol sugárkoronás feje/mellképe is ábrázolásra kerül. Ekkor tehát Aurelianus érempropagandájának három leginkább szembetűnő üzenete (Sol, Concordia és a császár személye) együtt jelenik meg (30. kép). – A további, Aurelianus korában készült vereteket illetően lásd a 80. és a 81. lábjegyzetet.

⁷⁷ A Historia Augusta vonatkozó adatai teljesen megbízhatatlanok – bővebben lásd: Kienast 2004: 250-254.

⁷⁸ Így RIC V/1 Tacitus 129, 130, 131, 132, 183; Florianus 57, 97. RIC V/2 Probus 325, 326, 327, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 663, 664, 65, 666, 667, 668, 906.

⁷⁹ Aurelianus és Severina házasságának időpontja bizonytalan (lásd: Kienast 2004: 236), ill. a kutatásban az a lehetőség is felmerült, hogy el kell különíteni az Augusta cím Severina számára való megadásának (272) és a császárnénak az éremverésben való megjelenésének (274) az időpontját (lásd: Göbl 1993: 28). További problémákat okoz Severina feltételezett átmeneti kormányzásának időszaka az Aurelianus halálát követő interregnum alatt – erről lásd Göbl 1993: 29-30, ill. Johne 2008 b: 611-612.

zolások mellett a *Concordia Augustorum* olvasatot mutató típusokon azonosítja Severinát⁸⁰ (33. és 34. kép), míg a *Concordia militum* jellegű körirattal készített vereteken Concordiát határozza meg (35. kép és 36. kép).⁸¹ Göbl viszont áttekintésében a császárné és az istennő szoros kapcsolatát, azonosítását hangsúlyozza, illetve a veretek lehető legpontosabb datálására törekszik.⁸²

Mindezen típusok mellett persze más variációk is előfordulnak. Így ismételtelen megjelenik egy olyan – régi hagyományokra visszatekintő⁸³ – ábrázolás, melyen az egyetértés gondolatát két összekulcsolódó jobb kéz szimbolizálja⁸⁴ (37. kép), máskor az uralkodó alakja tűnik fel,⁸⁵ illetve néhány egyedi variáns is ismert.⁸⁶

4 Összegzés

A főbb ábrázolási típusokat áttekintve megállapíthatjuk, hogy az egyetértés, az összhang gondolatkeretét, illetve a mindezt megszemélyesítő istennőt illetően a korszak során egyre inkább a katonai aspektus kerül előtérbe. Míg a vizsgált periódus első évtizedeiből még bőven adathatóak *Concordia paterát* és bőségszarut tartó ábrázolásai,⁸⁷ addig a későbbiekben mind az ábrázolások, mind a köriratok területén egyértelműen a hadakozáshoz kötődő elemek kerülnek túlsúlyba. Mindez nem független attól az általános folyamattól, ahogy a kor második felére elhalványodik az uralkodói érempropagandában a Severusok közvetlen hatása, s inkább a császárt védő erők⁸⁸ – így pl. Sol –, ill. az uralkodó személyes kiválósága s (főként katonai) erényei kerülnek a propaganda középpontjába.

Ezen lassú átmenetben Aurelianus uralkodása jelenti az egyik legjelentősebb fordulópontot, mikor is több radikális változás következett be, s az uralkodói propaganda központi témájává a császár személye, az őt védő napisten,⁸⁹ valamint az összhangot, egyetértést szimbolizáló *Concordia* vált – a birodalom egységét helyreállító császár feltehetően ily módon is saját sikereit, személyes kiválóságát és az általa élvezett isteni támogatást kívánta hir-

⁸⁰ Így RIC V/1 Aurelianus 382; Severina 3, 16, 17, 19 (utóbbi esetben viszont a köriratban csak CONCORDIA AVG olvasható) – mint látható, ez az azonosítás főként a császárné nevében vert érmekre vonatkozik.

⁸¹ Így RIC V/1 Aurelianus 59, 60, 118, 119, 120, 215, 216, 217, 218, 219, 244, 245 (ezen a vereten *Concordia* egy globust nyújt át a császárnak), 273, 343, 356, 391, 392 – igaz, a RIC V/1 Aurelianus 119 típus esetében a körirat CONCORDIA AVG. Továbbá az ókori hamisítványként megjelölt veretek közül a RIC V/1 Aurelianus 409 és a 410 is CONCORDIA MILITVM körirattal hozza a most tárgyalt ábrázolást.

⁸² Göbl 1993: 28, valamint a 119-121. és a 138-139. oldal áttekintő táblázatainak adatai.

⁸³ Pl. RIC II Nerva 2, 3, 14, 15, 26, 27, 53, 54, 55.

⁸⁴ Így RIC IV/2 Balbinus 10; RIC IV/3 Traianus Decius 138 (Herennius Etruscus nevében), 174, 186 (mindkettő Hostilianus nevében); Aemilianus 28. RIC V/1 Gallienus (Valerianus társuralkodójaként) 131, 208, 252, 264. RIC V/2 Marius 1, 5, 6, 7, 8.

⁸⁵ Így pl. RIC V/1 Aurelianus 342 (a császár és Iuppiter); Florianus 116 (a császár és Victoria); RIC V/2 Probus 907, 908 (a császár és Victoria).

⁸⁶ Így pl. a RIC V/1 Claudius Gothicus 27 típuson az istennő kettős bőségszarut és körzöt tart kezében; míg a RIC V/1 Claudius Gothicus 200 esetében *Concordiára* utaló körirat mellett két fátylat viselő, egymással szemben álló, kezükben fákylát és gabonakalászt tartó nőalak tűnik fel a hátlapon (38. kép). A *Postumus* nevében készített mediolanumi vereteken pedig egy *Fortunát* idéző, prórán álló, *paterát* és kormánylapátot tartó nőalak jelenik meg CONCORDIA EQVITVM típusú, az itt állomásozó lovasságra utaló körirattal (RIC V/2 *Postumus* 366, 370, 371, 372, 373, 374, 375).

⁸⁷ Melyek mellett a köriratok is gyakran vagy általánosságban idézik fel az egység képzetét, vagy pedig a császári család egyetértését hangsúlyozzák.

⁸⁸ Johne 2008b: 621-623.

⁸⁹ Berrens 2004: 89-126.

detni. Concordia előfordulási gyakorisága megugrik az éremverésben, ábrázolásaiban pedig egyértelműen a hadakozáshoz kötődő elemek kerülnek túlsúlyba: több új (vagy legalábbis az istennő esetében korábban nem adatolt) képtípus is megjelenik ekkor – igaz, egy részük nem bizonyul hosszú életűnek, Aurelianus halálát követően ismét eltűnik az érempropagandából.

Ugyanakkor éppen Aurelianus éremverésében lehet azt is leginkább nyomon követni, hogy bármennyi újítás is jelentkezett ekkor, alapvonásaiban ezek nem szakadtak el az éremverés meglévő, hagyományos eszközkészletétől. A már régóta ismert típusokat variálták és kombinálták, így alkottak új képformákat; esetenként évtizedekkel korábban használt variánsokat vettek ismét használatba s más istenségek megjelenítésének képi eszközeit kölcsönözték Concordia számára – de mindezt az érempropaganda megszokott fogalmi kereteinek s kifejezőeszközeinek határait át nem lépve, az éremverés hagyományos formanyelvét tiszteletben tartva.

A korszakot áttekintve azonban más sajátosságokkal is találkozhatunk. Így például feltűnik, hogy a császárnék nevében vert érméken rendszeresen megjelenik Concordia, a császári gyermekek, az uralkodók társcsászárrá emelt fiai esetében viszont ebben a korszakban már csak elvétve⁹⁰ – a trónörökös hirdetésére kevésbé a (kvázi)egyenrangú felek közötti összhangot, együttműködést kifejező Concordia, mint inkább a *princeps iuventutis* fogalom⁹¹, Pietas,⁹² ill. a jövőbe vetett reményt hirdető Spes⁹³ szolgált.

Mindezen fejlemények azonban nem voltak hosszú életűek. Concordia szerepe az éremverésben már Carus rövid életű dinasztiajának idejében csökkent,⁹⁴ majd a *tetrarchia* korai éveiben leginkább a társcsászárok közötti egyetértés hirdetésére korlátozódott. S bár a perszonalifikáció később is megjelenik az éremverésben,⁹⁵ de kiemelt szerepe és katonai aspektusának hangsúlyos propagálása nem talál folytatásra – ezek a most vizsgált időszak jellegzetességei, a kor kihívásaira adott válaszlépéseknek tekinthetőek.

A rövidítések jegyzéke

RIC I	Sutherland 1984
RIC II	Mattingly–Sydenham 1926
RIC III	Mattingly–Sydenham 1930
RIC IV/1	Mattingly–Sydenham 1936
RIC IV/2	Mattingly–Sydenham–Sutherland 1938
RIC IV/3	Mattingly–Sydenham–Sutherland 1949
RIC V/1	Webb 1927/reprint: 1972
RIC V/2	Webb 1933/reprint: 1972
RIC VI	Sutherland 1967
RIC VII	Bruun 1966

⁹⁰ Szemben pl. a Severusokkal, mikor is Caracalla és Geta éremtermelésében ismételtelen megjelenik az istennő, ill. az őt megnevező köriratok.

⁹¹ Így pl. RIC V/1 ifjabb Valerianus 5, 11, 29, 34; Saloninus 5, 10, 11, 12.

⁹² Így pl. szertartási kellékek ábrázolása az istennőre utaló körirattal: RIC V/1 ifjabb Valerianus 4, 19, 20, 21, 33, 36; Saloninus 2, 4, 9, 16, 17.

⁹³ Pl. RIC V/2 Tetricus 217-222, 270-274 (mind az ifjabb Tetricus nevében).

⁹⁴ Megjelenése: RIC V/2 Carus és családja 227 (Carinus), 348 (Magnia Urbica) – az istennő mindkétszer tilve, paterát és bőségszarut tartva jelenik meg.

⁹⁵ Így pl. RIC VI Treviri 618, 619; Ticinum 49, 50; Aquileia 41, 42. RIC VII Ticinum 101-103; Aquileia 116; Sirmium 38, 39; Nicomedia 59-62.

Irodalom

- Bernhart, Max (1926): *Handbuch zur Münzkunde der Römischen Kaiserzeit*. Halle: Abteilung Verl. der Münzhandlung A. Riechmann & Co.
- Berrens, Stephan (2004): *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.)*. Historia Einzelschriften 185. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Bruun, Patrick M. (1966): *The Roman Imperial Coinage, Volume VII. Constantine and Licinius, A.D. 313-337*. London: Spink and Son.
- Gerhardt, Theodor (2008): Forschung. In: Johnes, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 125-157.
- Göbl, Robert (1993): *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270/275)*. Moneta Imperii Romani 47. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Herklotz, Friederike (2008): Der Kaiserkult. In: Johnes, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 937-948.
- Hölscher, Tonio (1990): Homonoia/Concordia. In: Hans Christoph Ackermann & Jean-Robert Gisler et al. (ed.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, V/1-2. Zürich & München: Artemis, 479-498.
- Johnes, Klaus-Peter (Hrsg.) (2008a): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag.
- Johnes, Klaus-Peter (2008b): Das Kaisertum und die Herrscherwechsel. In: Johnes, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 583-632.
- Johnes, Klaus-Peter & Hartmann, Udo: Krise und Transformation des Reiches im 3. Jahrhundert. In: Johnes, Klaus-Peter (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts n. Chr. (235-284)*. Berlin: Akademie Verlag, 1025-1053.
- Kienast, Dietmar (2004): *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Mattingly, Harold & Sydenham, Edward A. (1926): *The Roman Imperial Coinage, Volume II. Vespasian to Hadrian*. London: Spink and Son.
- Mattingly, Harold & Sydenham, Edward A. (1930): *The Roman Imperial Coinage, Volume III. Antoninus Pius to Commodus*. London: Spink and Son.
- Mattingly, Harold & Sydenham, Edward A. (1936): *The Roman Imperial Coinage, Volume IV/1. Pertinax to Geta*. London: Spink and Son.
- Mattingly, Harold, Sydenham, Edward A. & Sutherland, C.H.V. (1938): *The Roman Imperial Coinage, Volume IV/2. Macrinus to Pupienus*. London: Spink and Son.
- Mattingly, Harold, Sydenham, Edward A. & Sutherland, C.H.V. (1938): *The Roman Imperial Coinage, Volume IV/3. III. Gordianus – Uranius Antoninus*. London: Spink and Son.

Schmidt-Dick, Franziska (2002): *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Erster Band: Weibliche Darstellungen*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Schmidt-Dick, Franziska (2011): *Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Zweiter Band: Geographische und männliche Darstellungen*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Sutherland, C.H.V. (1967): *The Roman Imperial Coinage, Volume VI. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximianus (A.D. 313)*. London: Spink and Son.

Sutherland, C.H.V. (1984): *The Roman Imperial Coinage, Volume I. From 31 B.C. to A.D. 69 (revised edition)*. London: Spink and Son.

Webb, Percy H. (1927/reprint 1972): *The Roman Imperial Coinage, Volume V/1*. London: Spink and Son.

Webb, Percy H. (1933/reprint 1972): *The Roman Imperial Coinage, Volume V/2*. London: Spink and Son.

Barna Ferenc
Debreceni Egyetem, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék
H-4032 Debrecen
aurelianus270@gmail.com

Képmelléklet:

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

23. kép

24. kép

25. kép

26. kép

27. kép

28. kép

29. kép

30. kép

31. kép

32. kép

33. kép

34. kép

35. kép

36. kép

37. kép

38. kép

A képek jegyzéke

1. kép: III. Gordianus antoninianusa, Róma, RIC 65.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/gordian_III/RIC_0065.3.jpg, 2012. 06. 08.

2. kép: Philippus iunior nevében vert antoninianus, Antiochia, RIC 241.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/philip_II/RIC_0241.1.jpg, 2012. 06. 08.

3. kép: Otacilia Severa nevében vert sestertius, Róma, RIC 203 a.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/otacilia_severa/RIC_0203a.13.jpg, 2012. 06. 09.

4. kép: Nero aureusa, Róma, RIC 48.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/nero/nero036.jpg>, 2012. 06. 09.

- 5. kép:** Salonina nevében vert antoninianus (Gallienus egyedül uralkodván), Róma, RIC 2.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/salonina/RIC_0002.jpg, 2012. 06. 11.
- 6. kép:** Gallienus antoninianusa (Valerianus társuralkodójaként), Mediolanum, RIC 377.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/gallienus/RIC_0377%5Bj%5D.jpg, 2012. 06. 11.
- 7. kép:** Vibia Sabina nevében vert denarius, Róma, RIC 390.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/sabina/RIC_0390.3.jpg, 2012. 06. 12.
- 8. kép:** Gallienus sestertiusa (Valerianus társuralkodójaként), Róma, RIC 209.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/gallienus/RIC_0209%5Bj%5D.jpg, 2012. 06. 14.
- 9. kép:** III. Gordianus antoninianusa, Antiochia, RIC 178.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/sear5/s8605.html#RIC_0178a, 2012. 06. 15.
- 10. kép:** Otacilia Severa nevében vert antoninianus, Róma, RIC 129.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/otacilia_severa/RIC_0129.6-o.jpg, ill.
http://www.wildwinds.com/coins/ric/otacilia_severa/RIC_0129.6-r.jpg, 2012. 06. 15.
- 11. kép:** Quintillus antoninianusa, Róma, RIC 13.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/quintillus/RIC_013_3.jpg, 2012. 06. 15.
- 12. kép:** Aurelianus antoninianusa, Siscia, RIC 192.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/RIC_0192.jpg, 2012. 06. 16.
- 13. kép:** Severina nevében vert antoninianus, Siscia, RIC 13.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/severina/RIC_0013.XXIQ.jpg, 2012. 06. 16.
- 14. kép:** Probus antoninianusa, Ticinum, RIC 480.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/RIC_0480_2.jpg, 2012. 06. 17.
- 15. kép:** Quintillus aureusa, Róma, RIC 1 variáns.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/quint/quin020.jpg>, 2012. 06. 17.
- 16. kép:** Quintillus antoninianusa, Mediolanum, RIC 45 variáns.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/quintillus/RIC_0045_var.jpg, 2012. 06. 17.
- 17. kép:** III. Gordianus antoninianusa, Antiochia, RIC 183.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/gordian_III/RIC_0183-RSC90.jpg, 2012. 06. 17.
- 18. kép:** Aurelianus antoninianusa, Mediolanum, RIC 107 variáns.
Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur071.jpg>, 2012. 06. 17.
- 19. kép:** Aurelianus aureusa, Siscia, RIC 167 variáns.
Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/RIC_0167var.jpg, 2012. 06. 17.

20. kép: Aurelianus aureusa, Siscia, RIC 166.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur053.jpg>, 2012. 06. 17.

21. kép: Aurelianus antoninianusa, Siscia, RIC 196.

Forrás: <http://www.beastcoins.com/RomanImperial/V-I/Aurelian/Z7902.jpg>, 2012. 06. 17.

22. kép: Aurelianus antoninianusa, Siscia, a RIC-ben nem szerepel.⁹⁶

Forrás: <http://www.beastcoins.com/RomanImperial/V-I/Aurelian/Z1977.jpg>, 2012. 06. 17.

23. kép: Septimius Severus aureusa, Róma, RIC 256.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/sear5/s6190.html#RIC_0256, 2012. 06. 18.

24. kép: Severus Alexander denarius, Róma, RIC 193.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/severus_alexander/RIC_0193.jpg, 2012. 06. 18.

25. kép: Aurelianus antoninianusa, Ticinum, RIC 152.

Forrás: <http://www.dirtyoldcoins.com/roman/id/aurelian/aur017.jpg>, 2012. 06. 19.

26. kép: Tacitus antoninianusa, Serdica, RIC 195 variáns.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/tacitus/RIC_0195var2.jpg, 2012. 06. 19.

27. kép: Probus antoninianusa, Ticinum, RIC 323.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/RIC_0323.jpg, 2012. 06. 19.

28. kép: Probus antoninianusa, Serdica, RIC 849.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/RIC_0849cf.jpg, 2012. 06. 19.

29. kép: Caracalla nevében készült aureus, Róma, RIC 52.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/RIC_0052.1.jpg, 2012. 06. 19.

30. kép: Aurelianus asa, Róma, RIC 80.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/RIC_0080.jpg, 2012. 06. 19.

31. kép: Tacitus antoninianusa, Siscia, RIC 183.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/tacitus/RIC_0183.jpg, 2012. 06. 20.

32. kép: Probus antoninianusa, Siscia, RIC 651.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/probus/RIC_0651.jpg, 2012. 06. 20.

33. kép: Severina nevében vert antoninianus, Róma, RIC 3.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/severina/RIC_0003_S.jpg, 2012. 06. 20.

34. kép: Severina nevében vert antoninianus, Serdica, RIC 16.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/severina/RIC_0016.jpg, 2012. 06. 20.

⁹⁶ Göbl viszont Sisciából is adatolja ezt az ábrázolást (Göbl 1993, 51, ill. 121).

35. kép: Aurelianus antoninianusa, Mediolanum, RIC 120.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/RIC_0120.jpg, 2012. 06. 20.

36. kép: Aurelianus antoninianusa, Siscia, RIC 215.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/RIC_0215.2.jpg, 2012. 06. 20.

37. kép: Herennius Etruscus nevében vert antoninianus, Róma, RIC 138.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/herennius_etruscus/RIC_0138.1.jpg, 2012. 06. 20.

38. kép: Claudius Gothicus antoninianusa, Antiochia, RIC 200 variánsa.

Forrás: http://www.wildwinds.com/coins/ric/claudius_II/RIC_0200v.jpg, 2012. 06. 20.

Táblázatok:

I. táblázat: 235-249

	Róma	Antiochia
Maximinus Thrax		
Maximus		
I. Gordianus		
II. Gordianus		
Balbinus		
Pupienus		
III. Gordianus		
Sabinia Tranquilina		
Philippus Arabs		
Otacilia Severa		
az ifjabb Philippus		

II. táblázat: 249-253

	Róma	Mediolanum	Antiochia
Traianus Decius			
Herennia Etruscilla			
Herennius Etruscus			
Hostilianus			
Trebonianus Gallus			
Volusianus			
Aemilianus			

III. táblázat: 253-270

	galliai verde	Róma	Mediolanum	Viminacium	Siscia	Cyzicus	Antiochia
Valerianus	green	blue	red	green			
Gallienus 260 előtt	green	blue	blue	green			
Salonina 260 előtt	green	green	green	green			
ifjabb Valerianus	green	green					green
Saloninus	green	green					green
Gallienus 260 után		blue	blue		blue		green
Salonina 260 után		blue	green		red		green
Claudius Gothicus		blue	red		green	green	blue
Quintillus		red	red		green	green	

IV. táblázat: 270-284

	Lugdunum	Róma	Mediolanum - Ticinum	Siscia	Serdica	Cyzicus	Antiochia	Tripolis
Aurelianus	green	red	red	red	blue	blue	blue	blue
Severina	red	red	red	red	blue	red	red	
Tacitus	green	green	red	red	green	green	green	green
Florianus	red	green	red	blue	green	blue		
Probus	blue	green	red	red	green	blue	red	red
Carus	green	green	green	green		green	green	green
Magnia Urbica	green	green	green	red				
Carinus	green	blue	green	green		green	green	green
Numerianus	green	green	green	green		green	green	green

I-IV. táblázat:

Concordia megjelenése a korszak uralkodói alatt az egyes verdék éremtermelésében. A táblázatok a RIC adatain és beosztásán, az egyes típusok ott megadott verde-hovatartozásán alapulnak.⁹⁷ A megjelölés alapját egyrészt a RIC-ben szereplő, önálló katalógusszámot kapott, Concordiát ábrázoló – vagy legalább körirata révén az istennőhöz kapcsolható – típusok abszolút száma jelenti egy-egy verde esetében,⁹⁸ másrészt pedig ezen típusok aránya egy-egy uralkodó alatt az adott verdében gyártott összes érmetípus között. Ezek a mutatók csupán tájékoztató jellegűek, hiszen egyrészt a veretek beosztása, gyártóhelyhez és officinához való sorolása a RIC adataihoz képest sokat finomodott az elmúlt évtizedekben, másrészt pedig az egyes verdékben egy-egy uralkodó nevében előállított verettípusok száma nagyon különbözhet, ill. az egyes verettípusokból ismert példányok száma is jelentős eltéréseket mutat — mindezeket a tényezőket pedig nem lehet egyszerre ábrázolni. Mindazonáltal a fő tendenciák, hangsúlyok jelzésére remélhetően alkalmasak e táblázatok.

Jelmagyarázat:

fehér: nincs éremtermelés a verdében

zöld: a verde működik, de nem adatolható Concordiához kapcsolódó veret

kék: csekély számban/arányban található Concordiához kapcsolódó veret

piros: jelentős gyakorisággal fordul elő Concordiához kapcsolódó veret

⁹⁷ Ebből kifolyólag a táblázatokban nem tudtam jelezni mindazokat az eredményeket, melyekkel az újabb kutatások módosították, pontosították az egyes verdék működésével, az egyes érmetípusok verde-hovatartozásával kapcsolatos információkat.

⁹⁸ Figyelembe véve az adott katalógusszámú típusnál jelölt előlapi variánsok számát is.